

Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyibli
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
“Etnoarxeologiya” şöbəsi
E-mail: necef_museibli@mail.ru

LEYLATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİ KERAMİKA MƏMULATININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ VƏ İSTEHSAL TEXNOLOGİYASI

Açar sözlər: Leylatəpə mədəniyyəti, son xalkolit, “keyfiyyətli keramika”, dulus çarxı, saxsı qablar.

Ключевые слова: Лейлатепинская культура, поздний халколит, «качественная керамика», гончарный круг, керамические сосуды, технология производства.

Keywords: Leilatepe culture, the late Chalcolithic, “quality ceramics”, potter’s wheel, pottery, production technology.

Cənubi Qafqazın son xalkolit dövrü Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin zəngin, ən yüksək texnologiya ilə hazırlanmış keramika məmulatı o dövrün tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz elmi informasiya bazasıdır. Araşdırmalar Leylatəpə mədəniyyəti cəmiyyətində dulusçuluğun inkişaf etmiş, müstəqil sənətkarlıq sahəsi olduğunu göstərir. Bu mədəniyyət bütövlükdə, eyni zamanda onun keramika məmulatı Şərqi Anadolu-Şimali Mesopotamiyanın son xalkoliti mənşəlidir. Digər tərəfdən, Şimali Qafqazın Maykop mədəniyyəti də Leylatəpə mədəniyyəti ilə eyni qəbildən olub məhz onun bazasında yaranmışdır. Bu mərhələ Ön Asiya və Qafqazda e.ə. IV minilliyin birinci yarısını əhatə edir.

Keramika məmulatı xalkolit və tunc dövrlərinin arxeoloji mədəniyyətlərinin başlıca təyinedici materialıdır. Bu baxımdan Leylatəpə mədəniyyəti də istisnaqlıq təşkil etmir. Bu mədəniyyətin dulus çarxında hazırlanmış özünəməxsus saxsı qabları Cənubi Qafqazda özündən əvvəlki və sonrakı arxeoloji mədəniyyətlərin dulusçuluq məmulatından köklü surətdə fərqlənib onlarla heç bir genetik bağlılığa malik deyildir. Leylatəpə mədəniyyətinin keramika istehsalı ənənəsi Şərqi – Cənub-Şərqi Anadolu – Şimali Mesopotamiyanın son xalkoliti mühitində formalaşmış və Cənubi Qafqazda artıq təşəkkül tapmış vəziyyətdə yayılmışdır.

Leylatəpə mədəniyyətinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən arxeoloji materiallar məhz keramika məmulatıdır. Bunlar əsasən boğqab, küp/küpə, kasa və kuzə tipli qablardır (şəkl.1-5). Kütəvi tapıntılar olan keramika məmulatı ilk olaraq Leylatəpə yaşayış yerinin materialları əsasında İ.Nərimanov tərəfindən təhlil edilmişdir. O, yaşayış yerinin saxsı qablarını 3 qrupa bölmüşdür:

Birinci qrup – bitgi qatışıqlı keramika.

İkinci qrup – təmiz tərkibli keramika.

Üçüncü qrup – qum və xırda daş qatışıqlı keramika.

Şərti olaraq ilk iki qrup “keyfiyyətli keramika”, üçüncü qrup isə “kobud keramika” kateqoriyalarına aid edilmişdir (5, c. 36-37).

Bu bölgü bütün Leylatəpə mədəniyyətinə aid abidələrə aid edilə bilər. Bütün keramika məmulatı içərisində birinci qrupa aid qablar böyük əksəriyyət təşkil edir. Belə qablar yüksək keyfiyyətlə bişirilmiş və əsasən qırmızı rənglidirlər. Yaşımtil rəngli və oxra bütövlükdə oxra ilə örtülmüşdür. Eyni zamanda solğun yaşıl, sarı, ağ və qırmızı anqoblu qablar da aşkar edilmişdir. Qabların səthi yaxşı hamarlansa da cilasızdır. Onların yuxarı hissələrində dulus çarxının izləri saxlanmışdır (5, c. 36-37).

İkinci qrupa aid keramikanın gilinin tərkibində heç bir qatışıq yoxdur. Bu qrupa aid qabların da hazırlanmasında dulus çarxından istifadə edilib. Keyfiyyətli bişirilmiş, ağ, qırmızı və sarı çalarlı bu qabların səthi bəzən cilalanmışdır (5, c. 37).

Üçüncü qrup keramikaya aid qablar əldə hazırlanıb qonur rənglidirlər. Bəzi hallarda onların səthi daraqvari alətlə işlənmişdir. Ağız kənarlarının çərtmələrlə naxışlandığı nümunələrə də rast gəlinir. Bu qrupa aid qablar tez dağılmağa meyillidirlər (5, c. 37).

I Böyük Kəsik yaşayış yerinin əsas arxeoloji tapıntıları, abidənin özünəməxsuslu-

ğunu səciyyəlidirən başlıca materiallar şübhəsiz, keramika məmulatıdır. Son xalkolit dövrünə aid abidələrdə, o cümlədən Leylatəpə yaşayış yerində olduğu kimi Böyük Kəsikdə də keramika məmulatı gilinin tərkibinə görə üç qrupa bölünmüşdür: 1) bitgi qatışıqlı gildən; 2) təmiz tərkibli gildən və 3) qeyri-üzvü (xırda daş, qum, kvars) qatışıqlı gildən hazırlanmış “kobud keramika” (2, s. 16; 12, c. 270). Hər üç qrupa aid keramika məmulatı Böyük Kəsikdə mədəni təbəqənin bütün səviyyələrində aşkar edilmişdir. Birinci və ikinci qruplara aid keramika məmulatı “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına, üçüncü qrupa aid gil məmulatı isə “kobud keramika” kateqoriyasına aiddirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Kəsik qazıntıları zamanı gil məmulatının daha bir kateqoriyası – eyni zamanda həm bitki, həm də qeyri-üzvü qatışıqlı dördüncü keramika qrupu müəyyən edilmişdir (1, s.13).

Birinci kateqoriyaya aid gil məmulatı kəmiyyət etibarilə mütləq üstünlüyə malikdir. Bunlar qırmızı, çəhrayı, boz, qonur rəngdə bişirilmiş iri küp, küpə, boşqab, kasa və kuzə tipli qablardır. Onların böyük əksəriyyətinin xarici səthi, bəzilərində isə, həm daxili, həm də xarici səthi yuxarıda qeyd edilən rənglərdə anqoblanmış və ya əlavə gil qatı ilə süvanmışdır. İri təsərrüfat küplərinin səthi çox zaman açıq yaşıl rəngli anqobla örtülmüşdür. Bəzi hallarda “keyfiyyətli keramika” nümunələrinin gilinin tərkibinə oxra qatmaqla saxsı qaba bənövşəyi rəng vermişlər. Çox az hallarda rast gəlinən belə qablar əsasən xeyrələrdir. Küp və küpə tipli qabların qıfşəkili

ağız kənarı bəzən daxildən qoşa kanalvari batıqla əhatələnmişdir. Boşqab tipli qabların ağız kənarları xaricə qatlanmışdır. Bəzən ağız kənarı daxilə doğru qabardılmış boşqablara da rast gəlinir.

İkinci qrupa aid gil nümunələri daha çox alt laylarda aşkar edilmişdir. Təmiz tərkibli gildən hazırlanmış bu qablar yüksək keyfiyyətlə bişirilmişdir. Bunlar kuzə və kasa tipli qablardır. Qırmızı və çəhrayı rəngli bu qabların səthi çox zaman anqoblanaraq yaxşı cilalanmışdır. Bu qrupa daxil olan qablar dulus çarxında hazırlanıblar.

Üçüncü qrupa aid saxsı qablara bütün laylarda rast gəlinir. Gilinin tərkibi iri qum, xırda daş və bəzən kvars qatışıqlı bu qablar zəif bişirilmişdir. Əldə formalaşdırılmış belə qabların səthi qeyri hamardır. Qonur rəngli bu qablar əsasən küp və küpə, az hallarda isə boşqab tiplidirlər. Bəzilərinin səthində hisizləri saxlanmışdır.

Dördüncü qrupa aid saxsı məmulatı yuxarıda qeyd edildiyi kimi, eyni zamanda qeyri-üzvi və bitgi qatışıqlı gildən hazırlanmışdır. Onlar say etibarilə çox olmasa da bütün laylarda aşkar edilmişdir. Bu tərkibli gildən əsasən boşqab, küpə, və az hallarda küplərə rast gəlinir. Qonur rəngli qabların səthi anqoblanaraq cilalanmışdır.

Böyük Kəsikdə II qazıntı sahəsinin bütün kvadrları üzrə keramika məmulatının stratigrafik statistikasını aparılmışdır. Həmin statistikanın nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Dərinlik	Bitki qatışıqlı gildən	Təmiz tərkibli gildən	Qeyri-üzvi qatışıqlı gildən	Bitki və qeyri-üzvi qatışıqlı gildən
0-30 sm	375	9	292	170
30-50 sm	337	18	216	75
50-70 sm	169	59	107	29
70-90 sm	109	28	52	44
90-110 sm	429	20	427	125
110-130 sm	1124	157	1110	100
130-150 sm	2456	151	2377	309
150-175 sm	2207	107	960	73
Cəmi	7206	549	5541	925
Faiz göstəricisi	50,6%	3,8%	38,9%	6,7%

Göründüyü kimi, bitki qatışıqlı gildən hazırlanmış qablar ümumi keramika məmulatının böyük əksəriyyətini təşkil edir. Say etibarilə ikinci yeri “kobud keramika” tutur. Lakin belə qabların parçalanma əmsalı yüksək olduğundan qeyd edilən faiz göstəricisinin reallıqda bir qədər aşağı – 28-30% olması daha düzgündür.

Böyük Kəsik yaşayış yerinin və ümumiyyətlə, Leylatəpə mədəniyyətinin gil qablarının başlıca xüsusiyyəti onların bitki qatışıqlı, təmiz tərkibli gildən dulus çarxında hazırlanması və əsasən yuvarlaq altlığa malik olmasıdır.

III Böyük Kəsiyin keramika məmulatı əsasən çəhrayı, az hallarda isə qonur rəngli olub müxtəlif tip qabların fraqmentləridir. Bu qablar həm bitki qatışıqlı (“keyfiyyətli keramika”), həm də qeyri-üzvi (xırda daş, qum və s.) qatışıqlı (“kobud keramika”), yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanmış və keyfiyyətlə bişirilmişdir. Toplanmış keramika məmulatlarının əksəriyyəti qalın və nazik divarlı qabların gövdə hissələrinin parçaları olduğundan onların hansı tip qablara aid olmasını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bununla yanaşı küp, küpə, kuzə tipli qabların fraqmentləri də aşkar edilmişdir.

Qabların gövdə hissələrinə məxsus fraqmentlərdən biri narın qum qatışıqlı gildən çəhrayı rəngdə bişirilmiş qalın divarlı qaba aiddir. Onun üstündə bişirilmədən əvvəl vurulmuş batıqdan ibarət naxış saxlanmışdır.

“Kobud keramika” kateqoriyasına aid bir qab parçasının daxili səthi çəhrayı rəngdədir. Onun xarici səthi əlavə, nazik qonur rəngdə gil qatı ilə suvanmışdır.

III Böyük Kəsik xalkolit dövrü yaşayış məskənindən yerüstü materiallar qismində götürülmüş keramika məmulatı Leylatəpə, Böyük Kəsik, Poylu yaşayış məskənlərinin və Soyuqbulaq kurqanlarının materialları ilə eyniyyət təşkil edir.

I Poylunun xalkolit dövrünə aid keramika nümunələri çox cüzi sayda olub, bir neçə ədəd qabın qırıqları ilə təmsil olunurlar. Onlar küp, küpə, boşqab tipli qablar olub, gilində narın qum, kiçik çınqıl və bitki qarışığı vardır. Qabların divarının qalınlığı 0,5-1,2sm arasında olub, keyfiyyətsiz hazırlan-

mış və qeyri-sabit temperaturda bişirilmişlər. Əsasən açıq qırmızı və qonur rəngli bu keramika qırıqları qabların ağız, boğaz və çiyin hissələrindən ibarətdir. 1-ci və 2A kvadratlarda 120-125sm dərinlikdən aşkar edilən tərkibində bitki qarışığı olan eneolit dövrü keramikalarının üzərini ərp örtmüşdür (4).

II Poylunun keramika məmulatı zəngin və çoxsaylı olub müxtəlif təyinatlıdır. Gilinin tərkibinə görə keramika məmulatını, Böyük Kəsikdə olduğu kimi, dörd qrupa bölmək olar: 1) bitki qatışıqlı; 2) təmiz tərkibli; 3) qeyri-üzvi (daş, qum, kvars və s.) qatışıqlı; 4) bitki və qeyri-üzvi qatışıqlı. Birinci və ikinci qruplar “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına, üçüncü qrup isə “kobud keramika” kateqoriyasına aiddir.

1, 2 və 3-cü qruplara aid keramika Leylatəpə mədəniyyətinin digər abidələrindən – Leylatəpədən (5, c. 19), Böyük Kəsikdən (2, s. 16), Soyuqbulaqdan (11, c. 136) məlumdur. Bu qrupların əlamətlərini özündə birləşdirən 4-cü qrup keramika yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ilk dəfə Böyük Kəsikdə qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir (2, s. 16).

Say etibarilə bitki qatışıqlı keramika üstünlük təşkil edir. Xalkolit dövrünün ümumi keramika məmulatının 60%-i məhz bitki qatışıqlı gildən hazırlanmış qablardır. Onlar qırmızı, narıncı, az hallarda solğun çəhrayı və qonur rənglidirlər. Onların səthi həm bu rənglərdə həm də solğun yaşıl rəngdə anqoblanmış bəzən isə cilalanmışdır. Bəzi hallarda bu qrupdan olan boşqab və küpə tipli qabların gilinin tərkibinə həm də oxra qatılmış, nəticədə həmin qablar bənövşəyi rəng almışdır. Bitki qatışıqlı gildən əsasən boşqab, küp, küpə tipli qablar hazırlanmışdır. Bu qabların altı yuvarlaqdır.

Bütün keramika məmulatının daha azsaylı ikinci qrupa aid, təmiz tərkibli gildən hazırlanmış qablardır. Təmiz tərkibli gildən yalnız kasa və təsadüfi hallarda küpə tipli qablar düzəldilmişdir. Bu qablar yüksək keyfiyyətlə bişirilmiş, anqoblanaraq cilalanmışdır. Qırmızı, solğun çəhrayı, bəzən isə qonur rənglidirlər.

“Keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aid qablar dulus çarxında formalaşdırılıblar.

Üçüncü qrupa – “kobud keramika” ka-

teqoriyasına aid qablar əldə formalaşdırılmış və kobud hazırlanmışlar. Onların səthi qeyri-hamar, rəngləri qonurdur. Bu tərkibli gildən küp, küpə və boşqab tipli qablar düzəldilmişdir. Küplər dar və düz ağızlı, armudvari gövdəli, yuvarlaq-şişvari altlıqlıdırlar. Bəzən bu qəbildən olan armudvari gövdəli, yastı oturaçaqlı küplərə də rast gəlinir. “Kobud keramika” kateqoriyasına aid qabların gili qum, xırda daş, kvars qatışıqlı olduğundan və zəif bişirildiyindən parçalanmaya daha çox meyillidirlər.

Dördüncü qrup keramika qırmızı və qonur rənglidir. Bu qrupa aid gildən boşqab və küpə tipli qablar hazırlanıblar. Onlar forma etibarilə “keyfiyyətli keramika”ya aid küpə və boşqabları təkrarlasalar da, eyni zamanda həm bitki, həm də qum, xırda daş və digər qeyri-üzvi qatışıqlı gildən hazırlanıblar.

Qazıntı zamanı bir neçə ədəd yapma qulp aşkar edilmişdir. Tapılan nümunələr həm “keyfiyyətli keramika” həm də “kobud keramika” kateqoriyasına aiddirlər.

Yaşayış yerindən gildən hazırlanmış müxtəlif tip qablar və digər əşyalar aşkar edilmişdir.

II Poylu yaşayış məskənində xalkolit dövrünə aid boşqab, küpə, küp, kuzə, kasa, tava və s. tipli saxsı qablar aşkar edilmişdir. Təsadüfi istisnalar nəzərə alınmazsa, bütün qabların altı yuvarlaqdır.

Selaxan yaşayış yerində aşkar edilmiş keramika məmulatı bütün göstəriciləri ilə Böyük Kəsik yaşayış yerinin və Leylatəpə mədəniyyətinə aid digər abidələrin (5; 2) keramikası ilə eyniyyət təşkil edir. Onlar qırmızı, qonur, az hallarda çəhrayı, tünd boz və qara rənglidirlər. Leylatəpə mədəniyyətinin digər abidələrində olduğu kimi Selaxan yaşayış məskənində də aşkar edilmiş keramika məmulatı gilin tərkibinə görə dörd qrupa bölünür. Birinci kateqoriyaya aid keramika say üstünlüyünə malikdir.

Küplər bir qayda olaraq “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aiddirlər. Bu tip qablara aid ağız kənarları və gövdə fraqmentləri aşkar edilmişdir. Bütün ağız kənarlarına aid hissələrdə dulus çarxında fırlanmanın izləri müşahidə edilir. Küplər qırmızı, qonur, az hallarda isə

çəhrayı rənglidirlər. Ağız kənarları qıfşəkillidir. Küpələr əsasən iri ölçülüdür. Onların gili bitki qatışıqlıdır. Keyfiyyətli bişirilmiş bu qabların səthinə açıq yaşıl rəngli anqob çəkilmişdir. Dulus çarxında formalaşdırılmış bu küpələrin enli ağız kənarı qıfşəkillidir. Ağız kənarının sonluğu xaricdən azacıq qabarıqdır. Kiçik ölçülü küpə fraqmentlərinə az hallarda rast gəlinir. Onların da ağız kənarı qıfşəkillidir. Bəzən təmiz gildən hazırlanmış kiçik həcmli küpə fraqmentləri aşkar edilir. “Kobud keramika” kateqoriyasına aid küpələrin ağız kənarı düzdür. Onlar əsasən tünd qonur rənglidir. Bir ədəd tünd boz rəngli küpənin köbəli ağız kənarı fraqmenti tapılmışdır.

Boşqablar daha çox “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aiddirlər. Az hallarda “kobud keramika” kateqoriyasına aid boşqablara da rast gəlinir. Bu tip qabların ağız kənarı əsasən xaricdən qabarıqdır. Bəzən eyni zamanda ağız kənarını daxildən zəif çıxıntı əhatələyir.

Kasalar açıq qonur rənglidirlər. Onların düz ağız kənarı azacıq xaricə meyillidir. Çiyin hissəsi çıxıntılı olduğundan gövdə bikonik formalıdır.

Hər hansı bir qabın oturaq hissəsi aşkar edilməmişdir. Belə ki, Leylatəpə mədəniyyətinə aid digər abidələrdə olduğu kimi Selaxan yaşayış yerində də istehsal edilmiş saxsı qablar yuvarlaq altlıqlı olmuşlar. Bu mədəniyyətə aid yastı və ya dabanlı oturaçaqlı qablara təsadüfi hallarda rast gəlinir.

Daxili və yaxud xarici səthi tünd qırmızı boya ilə örtülmüş qab fraqmentləri tapılmışdır. “Kobud keramika” kateqoriyasına aid səthi “daraqlanmış” qab qalıqları da aşkar edilmişdir. Bir ədəd divarında bişirilməzdən əvvəl çoxlu deşiklər açılmış qab fraqmenti aşkar edilmişdir. Onun süzgəc tipli qaba aid olması güman edilir.

Keramika məmulatı içərisində bir neçə ədəd diskşəkilli əşyaları da qeyd etmək lazımdır. Onların hamısı fraqment halında aşkar edilmişdir. Əsasən bitki qatışıqlı gildən hazırlanmış qabların divar fraqmentlərindən düzəldilmiş disklərin ortasından ikitərəfli deşmə üsulu ilə deşik açılmışdır. Az hallarda bitki qatışığı olmayan diskşəkilli əşyalara da

rast gəlinir. Onların diametri 5-6 sm-dir. Bir ədəd diskşəkilli əşya qab fraqmentindən deyil, çiy gildən formalaşdırılmış, sonra isə bişirilmişdir. Digər belə bir tapıntı yalnız Böyük Kəsik yaşayış məskənindən məlumdur (2). Bunların təkər modeli olmasını güman etmək olar.

Qalayerində aparılmış qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş keramika məmulatı Leylatəpə mədəniyyətinin saxsı istehsalı tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu abidənin keramikası da Leylatəpə mədəniyyətinin digər abidələrində olduğu kimi 4 qrupa və 2 kateqoriyaya ayrılır. Lakin Qalayerində bu materiallar çeşid, növ, tip müxtəlifliyi baxımından daha zəngindir. Burada saxsı qabların stratiqrafiya üzrə yerləşmə və dəyişmə nisbəti digər abidələrdə olduğundan daha ardıcıl izlənilir. “Keyfiyyətli keramika”ya aid qablar daha çoxsaylı olub dulus dəzgahında formalaşdırılıblar. Onlar qırmızı, çəhrayı, sarı, qonur rənglidirlər. “Kobud keramika” kateqoriyası digər abidələrdə olduğundan daha geniş təmsil olunmuşdur. Bu kateqoriyaya aid səthi daraqlı küpələr çoxlu sayda aşkar olunmuşdur. Bu qablar bir qayda olaraq qonur rənglidirlər. Qalayeri məhz bu kateqoriyaya aid keramika məmulatının zənginliyi ilə digər Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən fərqlənir.

Leylatəpə mədəniyyətinin keramikasının istehsal texnologiyası saxsı qabların “keyfiyyətli” və ya “kobud” kateqoriyalara aidliyindən asılı olaraq fərqlidir. Daha çox aşkar edilən birinci və ikinci qruplara, yəni “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aid qablar aşkar edilmişdir. Təsadüfi istisnalarla bütün bu qabların hamısının hazırlanmasında dulus çarxından istifadə edilmişdir. Leylatəpə mədəniyyətindən əvvəl, onunla sinxron və sonrakı erkən tunc dövrü komplekslərində dulus çarxı məlum deyildir.

Dulus çarxı ilk dəfə Ön Asiyada – Mesopotamiya və Şərqi Anadoluda e.ə. V min. sonu-IV min. əvvəlində tətbiq edilmişdir. Leylatəpə mədəniyyəti də öz növbəsində həmin regionun mədəniyyətləri ilə bağlı olduğundan onun daşıyıcıları keramika istehsalındakı bu yeni texnologiyayı Cənubi Qafqazda yaymış-

dır. Şübhəsiz, burada dulus çarxı dedikdə bu alətin mükəmməl, təkmilləşmiş forması deyil, şərti olaraq onun ibtidai, müxtəlif fırlanan dəzgalardan ibarət növləri nəzərdə tutulur.

Qeyd edilən dövrdə Ön Asiyada şərti olaraq “dulus çarxı” adlandırılan dəzgalın müxtəlif növlərindən istifadə edilmişdir. Dulus çarxının gil diskdən ibarət ən qədim nümunəsi Urdan aşkar edilmişdir. Bundan əlavə müxtəlif dövrlərdə “fırlanan altlıqlar”, “fırlanan lövhələr” (və ya “masalar”) və s. tipli dəzgalardan da istifadə edilmişdir. Sonuncular nisbətən daha sadə olub, tədricən təkmilləşdirilərək dulus çarxına çevrilmişdir (7; 6).

Leylatəpə yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı ortasında dəşik olan yastı diskşəkilli, bir tərəfi qabarıq daş alətlər aşkar edilmişdir. Qazıntı müəllifləri bu tapıntıları təkər adlandırmışlar (5, c. 69). İlk dəfə Böyük Kəsikdə aşkar edilmiş belə əşyanın dulus çarxının detallı olması barədə fikir irəli sürmüşdük (1, s. 17). Son illər Qalayerində aparılan qazıntılar nəticəsində çoxsaylı belə nümunələr aşkar edilmişdir (3, s. 26). Eyni zamanda, Qalayerində üzərində dulus dəzgalının mərkəzi oxunun fırlandığı məsaməli yastı daş aşkar edilmişdir. Daşın mərkəzindəki oyuğun içində fırlanma izləri saxlanmışdır. Bununla belə Leylatəpə mədəniyyəti abidələrində tətbiq edilmiş dulus dəzgalının ümumi strukturu barədə ətraflı fikir yürütmək hələlik mümkün deyil.

S.N.Korenevskiy Maykop mədəniyyətinin yuvarlaq qablarının boğaz hissəsinin dulus çarxında ayrı hazırlandığını, sonra qabın gövdəsinə birləşdirildiyini yazmışdır (8, c. 19). Leylatəpə mədəniyyətinin də yuvarlaq qablarında dulus çarxının izləri, artıq qeyd edildiyi kimi, qabların, xüsusilə də küp və küpələrin yuxarı hissəsində saxlanmışdır. Görünür aşağı hissələr və ümumiyyətlə qablar əldə formalaşdırılıb, sonra isə fırlanan dəzgalda qabın yuxarı hissəsinin son tamam-lama işləri aparılmışdır (5, c. 38-39).

Q.N.Poplevkonun fikrincə yuvarlaq altlıqlı saxsı qablar dulus çarxı və ya fırlanma dəzgalı tətbiq edilmədən əldə hazırlanmışdır. Etnoqrafik materiallara müraciət edən müəllif yuvarlaq altlıqlı qabların digər belə qabla-

rın və ya onların iri parçalarının üzərində formalaşdırıldığını yazır (14, c. 90).

Yuvarlaq qabların gövdəsinin və alt hissəsinin əldə formalaşdırılması mübahisə mövzusu deyil: qabların həmin hissələrində fırlanma izləri deyil, əldə formalaşdırmanın izləri saxlanmışdır. Belə qabların yuxarı hissəsi – boğaz və ağız hissələrində isə dəzqahda fırlanma izləri aşkar şəkildə müşahidə edilir. Bu, qabların yuxarı hissələrinin fırlanan dulus dəzqahında formalaşdırıldığını, sonra isə qabın gövdəsinə birləşdirildiyini göstərir. Bu üsulu ola bilsin ki, iri ölçülü qablara aid etmək düzgündür. Belə ki, Qalayrında aşkar edilmiş, təmiz gildən hazırlanmış kiçik ölçülü kasaların bəzilərinin bütün daxili səthində, o cümlədən dibində aşkar fırlanma izləri saxlanmışdır ki, bu da belə qabların bütövlükdə dulus çarxında hazırlandığını göstərir. Onların xarici səthində hamarlaşdırma, anqoblama və cilalama nəticəsində fırlanma izləri saxlanmamışdır.

Bundan əlavə, Q.N.Poplevkonun yuvarlaq qabların hazırlanmasında dulus çarxından istifadə edilməməsi fikirləri ilə razılaşmaq çətindir. Belə ki, Yaxın Şərqdə dulus çarxının meydana çıxmasına – e.ə. V min. sonu – IV min. əvvəlinə qədərki mərhələlərdə, məsələn Hələf və Ubeyd mədəniyyətlərində də yuvarlaq altılıqlı qablar kütləvi surətdə istehsal edilmişdir. Lakin onların heç birinin üstündə fırlanma izləri saxlanmamışdır. Belə izlər qablarda yalnız qeyd edilən dövrdən – dulus çarxının meydana çıxmasından etibarən müşahidə edilir ki, bu da keramika istehsalında bu yeni texnologiyanın tətbiqini sübut edir.

Gilin hazırlanmasında həvəng dəstələrindən, dən daşı tipli alətlərdən istifadə edilməsi barədə Q.N.Poplevkonun fikirləri ilə tam razılaşmaq olar (13; 14). Bunu sübut edən faktlar daha çox Qalayeri yaşayış məskənində aşkar edilmişdir. Şərti olaraq dən daşı adlandırılan bu alətlərin hamısının taxılın üyüdülməsində istifadə edilməsini düşünmək düzgün deyil. Onların əksəriyyətinin ölçülərinin kiçik, işlək səthlərinin tamamilə düz və iri məsaməli olması taxılın həmin daşların üzərində əzilib üyüdülməsi imkanlarını istisna edir. Bu daş alətlərdən gilin hazırlanması, yoğrulması üçün

istifadə edilməsi fikirləri həqiqətə daha uyğundur. Onların bəzilərinin məsaməli hissələrində daşlaşmış gilin saxlanması da buna dəlalət edir.

Beləliklə, Leylatəpə mədəniyyəti təmsalında Cənubi Qafqazda Ön Asiyanın dulus çarxında yuvarlaq saxsı qablarının hazırlanması texnologiyası geniş tətbiq edilmişdir.

“Kobud keramika” kateqoriyasına aid saxsı qablar əldə formalaşdırılmış və zəif bişirilmişdir. Leylatəpədən aşkar edilmiş bu kateqoriyaya aid bir neçə qab fraqmentinin daxili səthində çox incə toxunmuş parça izləri saxlanmışdır ki, bu da öz növbəsində belə qabların hazırlanmasında toxunma parçadan istifadə edildiyini göstərir (5, c. 44).

Eynilə belə keramika nümunələri Texutda aşkar edilmişdir (15, c. 95, 99). Bütün bu tapıntılar Leylatəpə mədəniyyəti keramikasının istehsalında “kisə” üsulundan istifadə edildiyini göstərir. Bu zaman içərisinə qum doldurulmuş və küpə forması verilmiş parça kisənin üstünə yoğrulmuş gil yapılmış və qab bu kisənin üstündə formalaşdırılmışdır. Gil qurudulduqdan və ya bişirildikdən sonra qum boşaldılmışdır və bununla da saxsı qab əmələ gəlmişdir.

Təhlildən görüldüyü kimi, keramika məmulatı Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Müxtəlif tip saxsı qablar bir tərəfdən Ön Asiyanın son xalkolit abidələrinin (Arslantəpə VII, Amuk F, Təpə Qavra, Tell Xəznə və s.), digər tərəfdən Şimali Qafqazın Maykop mədəniyyətinin keramikası ilə bağlıdır. Bu bağlılıq həm qabların tipologiyasında, həm onların hazırlanma texnologiyasında, həm də onların üzərinə spesifik işarələrin vurulmasında özünü göstərir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilmiş bir sıra spesifik tapıntılar, məsələn iki boğazlı qablar, ağız kənarının daxili səthinin dalğavari hazırlandığı bir qrup küpələr “S” profilli (şək.4) və *Coba bowl* tipli kasalar (şək.4.10) və s. keramika nümunələrinin tam analogiyaları Şərqi Anadolu və Şimali Mesopotamiyanın Arslantəpə VII (20), Amuk F (16), Oylum Höyük (18), Zeytinli Bahçe (17), Tell Hamoukar (21), Təpə Qavra (19) və s.

kimi sinxron abidələrindən məlumdur. R.M.Munçayev və Ş.N.Amirovun fikrinə görə Leylatəpə mədəniyyətinin keramika məmulatı Şimali Mesopotamiyanın şərq bölgəsinin abidələrinin, o cümlədən I Tell Xəznənin keramikası ilə çox yaxındır və I Tell Xəznənin keramikasının müəyyən edilmiş morfologiyası Leylatəpə və Böyük Kəsik yaşayış yerlərinin və digər bu tip abidələrin keramikasının təsnifatı üçün uğurla istifadə edilə bilər (10, c. 335). Küp/küpə tipli kütləvi istehsal edilən qabların tam analogiya təşkil etməsi Leylatəpə mədəniyyətinin Ön Asiyanın son xalkolit mədəniyyətləri ilə vahid ənənələrə malik olduğunu göstərən amillərdəndir.

Leylatəpə mədəniyyəti keramikasının başlıca xüsusiyyəti təmiz və ya bitki qatışıqlı, yaxşı yoğrulmuş gildən dulus çarxında formalaşdırılmış, yüksək keyfiyyətlə bişirilmiş, yuvarlaq altlıqlı, çox az hallarda yastı oturacaqlı qabların hazırlanmasıdır. Nə Leylatəpə mədəniyyətinə qədərki və ya onunla sinxron eneolit mədəniyyətlərində, eyni zamanda Kür-Araz mədəniyyətində dulus çarxından istifadə edilməmişdir. Leylatəpə mədəniyyəti qablarının əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onların məhz dulus çarxında hazırlanmasıdır. Aralarında genetik bağlılığın olmamasına baxmayaraq Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcıları çox ehtimal ki, Leylatəpə mədəniyyətinin bəzi elementlərini mənimsəmişlər. Lakin onlar Leylatəpə mədəniyyətində mövcud olmuş gil qabların dulus çarxında hazırlanması texnologiyasına yiyələnə bilməmişlər. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Kür-Araz mədəniyyətinin inkişaf etmiş mərhələsi ilə eyni dövrə aid Maykop mədəniyyəti qabları dulus çarxında hazırlanıblar (8, c.19, 69; 9, c. 329). Bu, Maykop və Kür-Araz mədəniyyətləri daşıyıcılarının davamlı əlaqələrinin göstəricilərindən biridir.

Lakin Leylatəpə mədəniyyəti kütləvi keramikasının boyasız, sadə olmasının əsil səbəbi bu mədəniyyətin mənşə baxımından bağlı olduğu Ön Asiyanın son xalkolit dövrü keramika ənənəsidir. Məhz e.ə. V min. ikinci yarısından – postubeyd mərhələsindən başlayaraq Ön Asiyada boyasız, sadə, standart keramika istehsalı e.ə. IV min. ərzində də

davam etmişdir. Leylatəpə mədəniyyətinin yaradıcıları məhz belə keramika ənənələrinin daşıyıcıları olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Müseyibli N.Ə. Eneolit dövrü I Böyük Kəsik yaşayış məskənində arxeoloji qazıntıların nəticələri // “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası”, № 1, 2006, s. 11-27.
2. Müseyibli N.Ə. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
3. Müseyibli N.Ə. Qəbələ rayonundakı Qalayeri xalkolit dövrü yaşayış məskəni Ön Asiya – Qafqaz miqrasiyaları kontekstində // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2013, №1. s. 23-33.
4. Nəcəfov Ş.N. BTC marşrutunun 409,1 km-də I Poylu yaşayış yerinin qazıntısı barədə qısa hesabat. Bakı: 2006.
5. Алиев Н., Нариманов И. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: «Агридаг», 2001, 144 с.
6. Бобринский А.А. Гончарный круг и его происхождение. Екатеринбург: Препринт, 1993, 56 с.
7. Бобринский А.А., Мунчаев Р.М. Из древнейшей истории гончарного круга на Северном Кавказе // КСИА. 108. 1966, с. 14-22.
8. Корневский С.Н. Древнейшее оседлое население на среднем Тереке. М: «Знание», 1993, 169 с.
9. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975.
10. Мунчаев Р.М., Амиров Ш.Н. Из основных результатов исследований экспедиции Института археологии РАН в Сирии // Фундаментальные проблемы археологии, антропологии и этнографии. К 70-летию академика А.П. Деревянко. Новосибирск: Издательство АЭТ СО РАН, 2013.
11. Мусейбли Н.А. Позднеэнеолитические курганы Акстафинского района // Материалы международной научной конференции «Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Баку, “Nurlar” 2005, с. 135-138.

12. Музейбли Н. Керамические сосуды энеолитического поселения Бюк Кесик в Азербайджане // Гілея. Науковий вісник. Вип. 72 (№5). Київ 2013^a.
13. Поплевко Г.Н. Трасологическое исследование материалов поселения майкопской культуры Чекон / Материалы Шестой международной Кубанской археологической конференции. Краснодар, 2013, с.344-349.
14. Поплевко Г.Н. Приемы ручной лепки круглодонной керамики по данным археологии, этнографии и экспериментального моделирования // Е.И.Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XXVIII крупновские чтения. М: 2014.
15. Торосян Р.М. Раннеземледельческое поселение Техута (IV тыс. до н.э.) // Археологические раскопки в Армении, № 14, Ереван, 1976.
16. Braidwood R.J., Braidwood L.S. Excavations in the Plan of Antioch. Oriental Institute Publications L.X. University of Chicago Press. Chicago, 1960.
17. Frangipane M. Establishment of a Middle / Upper Euphrates Early Bronze I culture from the fragmentation of the Uruk world. New data from Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa, Turkey) // Levant Supplementary Series. Volum 5, 2007.
18. Helwing B. The Oylum Höyük western terrace Post-Ubaid assemblage and its place within the late Chalcolithic of Western Asia // Varia Anatolica XXVII. After the Ubaid: interpreting change from the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of urban civilization (4500-3500 Bc). Ed. by C.Marro. Paris 2012.
19. Tobler A.İ. Excavations at Tepe Gawra. Vol. II. Philadelphia, 1950.
20. Trufelli F. Ceramic correlations and cultural relations in IVth millennium Eastern Anatolia and Siro-Mesopotamia. SMEA 39/1, 1997, p.5-33.
21. Ur J.A. The Tell Hamoukar Survey, 1999-2001. Oriental Institute publication. Volume 137. Chicago 2010.

Наджаф Алескер оглы Музейбли

**ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА
И ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
КЕРАМИКИ
ЛЕЙЛАТЕПИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

РЕЗЮМЕ

Керамика лейлатепинской культуры позднего халколита (первая половина IV тыс. до н.э.), является богатой информационной базой для изучения истории Южного Кавказа данного периода. Исследования последних лет показывают, что гончарство в лейлатепинской культуре выделяется как самостоятельная область ремесла. В целом лейлатепинская культура и керамика этой культуры генетически связаны с поздним халколитом Восточной Анатолии и Северной Месопотамии.

Керамика памятников лейлатепинской культуры, по составу глины подразделена на три группы: 1) из глины с растительной примесью, 2) из чистой глины, 3) из глины с неорганическими (мелкий камень, песок, кварц) добавлениями. Первые две группы объединены в категорию «качественной керамики» (сосуды, изготовленные, в основном, на гончарном круге), третья составила категорию «грубой керамики», сосуды, формованные от руки. Кроме этого, встречаются сосуды из глины с растительной и неорганической примесью одновременно.

Керамика, лейлатепинской культуры с одной стороны, связана с Передней Азией, с другой стороны – с Северным Кавказом. Такая связь находит отражение в типологии, технике изготовления, а также в знаках на сосудах. Основная характеристика керамики исследуемой культуры – это круглодонные, в редких случаях, плоскодонные сосуды, из хорошо отмученной чистой, или с растительной примесью, глины формованные на гончарном круге. Особо следует отметить, что кроме массовой керамики некоторые специфические типы сосудов, такие как двугорлые кувшины, волнообразно

оформленные венчики, чаши с «S»-образным профилем, чаши типа *Coba bowl* и др. находят прямые аналогии из памятников Амука Ф, Арслантепе VII, Тепе Гавры XII–IX, Телль Хазна, Зейтинли Бахче, Ойлум Хеюк, Телль Хамоукар и др.

По мнению Г.Н.Поплевко сосуды с округлым дном майкопской культуры изготавливались от руки без использования гончарного круга или другого вращательного станка. Автор, основываясь на данных этнографических материалов, пишет, что сосуды с округлым дном формировались на других аналогичных сосудах или же на крупных фрагментах этих сосудов.

Трудно согласиться с утверждением Г.Н.Поплевко о том, что при изготовлении сосудов с округлым дном гончарный круг не использовался. Дело в том, что на Ближнем Востоке еще до появления в конце гончарного круга V – начале IV тыс. до н.э. в керамическом производстве Халафской и Убейдской культур сосуды с округлым дном были продукцией массового производства. Но ни на одном из этих сосудов не встречаются следы вращения на станке. Такие следы на керамических сосудах появились только после использования в производстве керамики гончарного круга. Именно в тот период эта новая технология и стала применяться в керамическом производстве, что и подтверждается фактологическим материалом.

Однако, можно полностью согласиться с выводом Г.И.Поплевко об использовании при изготовлении глиняной массы ступ, пестиков и орудий типа зернотерок. Особенно много фактов подтверждающих этот вывод выявлены на поселении Галаери. Считать, что все эти, условно названные «зернотерками», орудия использовались исключительно для размола зерна, было бы не верно. Небольшие размеры большинства орудий этого типа, абсолютная плоская, крупно пористая их поверхность, исключают возможность их использования в целях измельчения зерновых. Использование этих орудий именно для подготовки глиняной массы, выглядит бо-

лее убедительно. У некоторых из них на пористой поверхности сохранились окаменевшие кусочки глины, что свидетельствует в пользу указанного мнения.

Сосуды, отнесенные к категории «грубой керамики» изготовлены от руки и имеют слабый обжиг. На внутренней поверхности некоторых фрагментов этой категории, выявленных на поселениях Лейлатепе и Техут, сохранились следы тонкой ткани, что в свою очередь свидетельствует о том, что при изготовлении таких сосудов использовалась ткань.

Najaf Alesger oglu Museyibli

THE GENERAL CHARACTERISTICS AND PRODUCTION TECHNOLOGY OF THE LEILATEPE CULTURE POTTERY

SUMMARY

Rich pottery of the late Chalcolithic period of the South Caucasus Leilatepe archaeological culture made with high-technology is the invaluable scientific information base for studying the history of the period. Studies show that pottery was a developed, independent area of handicraft in the Leilatepe culture society. The culture as a whole, as well as its pottery is of Eastern Anatolian and Northern Mesopotamian late Chalcolithic origin. On the other hand, the Maikop culture of the North Caucasus was of the same type and originated namely at the base of the Leilatepe culture. This phase covers first half of the 4th millennium BC in the Near East and the Caucasus.

According to the composition of clay the pottery of the Leilatepe culture is divided into three groups: first group – pottery with the plant mixture. The second group – pure ceramics. The third group – ceramics containing the mixture of sand and small stones. The first two groups have been conditionally classified as “quality ceramics”, the third group, the “coarse ceramics”.

Different types of pottery of the Leilatepe archaeological culture, on the one hand,

is connected with the pottery of late Chalcolithic monuments of the Near East (Arslantepe VII, Amuk F, Tepe Gawra, Tell Hazna etc.), on the other hand with Maikop culture ceramics of the North Caucasus. This relationship is observed both in the typology and the production technology of the vessels, and on the specific signs marked on them. It should be noted in particular, that full analogues of a number of specific findings revealed from Leilatepe culture monuments, for example, two-necked containers, a group of jugs the inner edge of the mouth of which has undulated surface, jars with “S” profile and *Coba bowls* type and other pottery samples are known from Arslantepe VII, Amuk F, Oylum Hoyuk, Zeytinli Bahçe, Tell Hamoukar, Tepe Gawra and other synchronous monuments of Eastern Anatolia and Northern Mesopotamia.

According to Q.N.Poplevko the round-based pottery are hand-made, without potter's wheel or use of the rotation machine. Referring to ethnographic materials the author writes that round-based vessels were formed on the other such pottery or on their large parts.

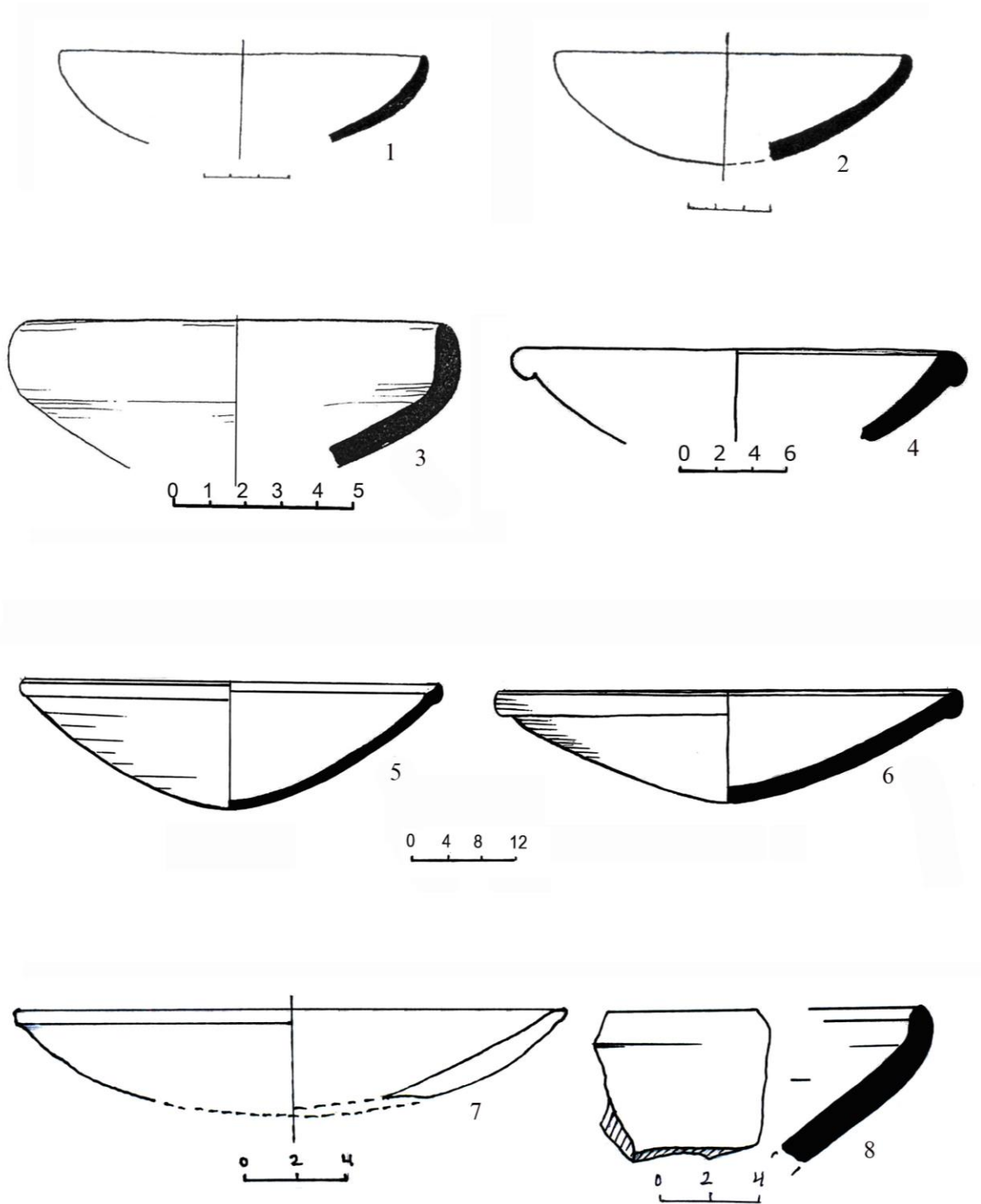
However, it is difficult to agree with Q.N.Poplevko's opinions saying that the round-based pottery are hand-made, without potter's wheel. But, in the phases up to the emergence of a potter's wheel in the Near East - the end of 5th millennium BC – early IV millennium BC, for instance in the Halaf and Ubaid cultures round-based vessels had

been produced on a mass scale. But none of them have had the traces of rotation remained on. Such traces are observed on the pottery only since the above-mentioned period - from the appearance of the potter's wheel, that proves the application of a new technology in the production of ceramics.

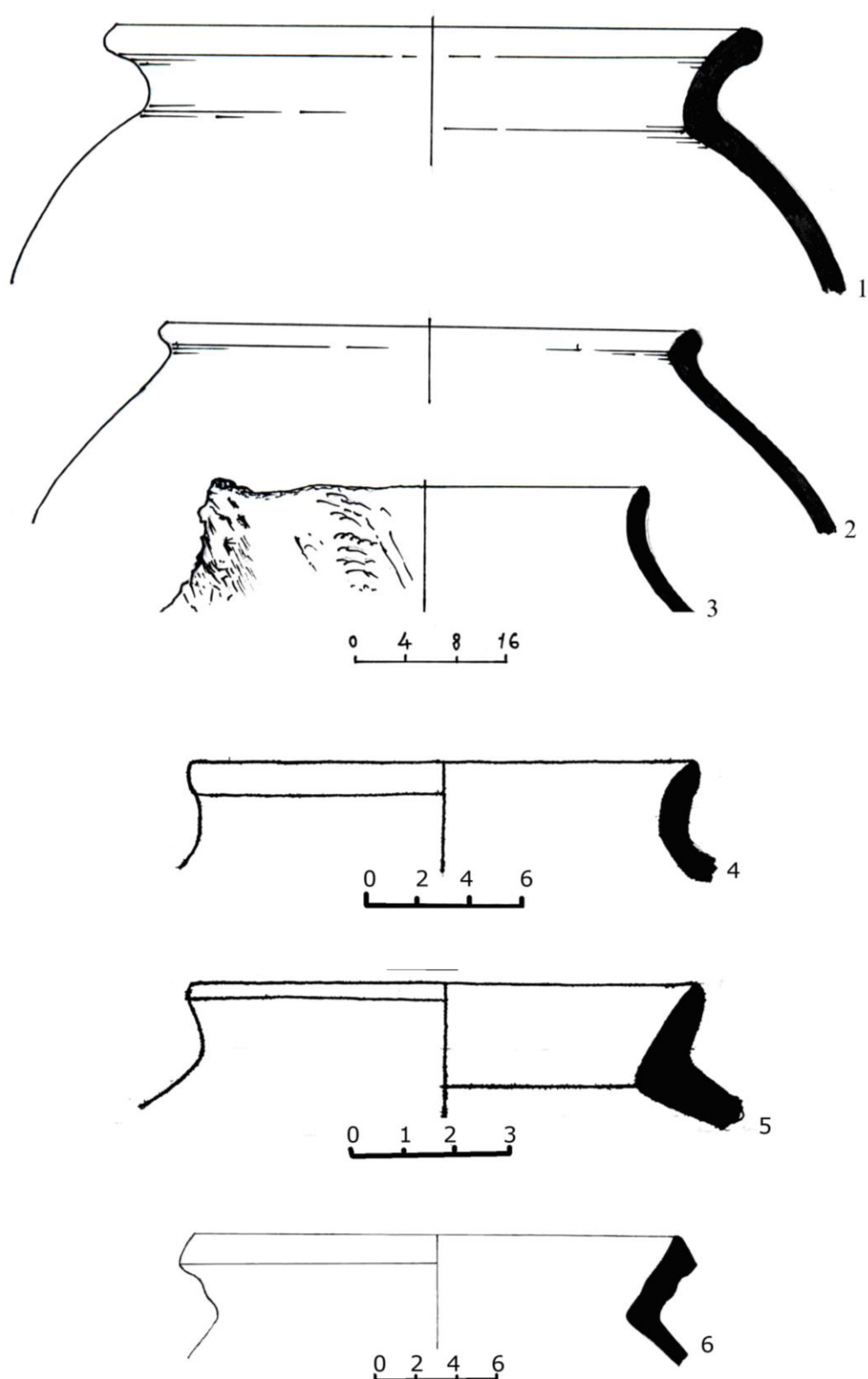
Q.N.Poplevko's opinions about the use of pestles and grinding-type tools in preparation of clay can be completely agreed with. Facts proving this mostly have been found in Galayeri settlement. It is not right to consider all of these instruments conventionally called grinding stones to be used in grain grinding. Most of them are small in size, and their large porous surface is completely flat, which excludes grinding of grains on them. The idea about the use of these stone tools in preparation, i.e. mixing and tempering of clay is more suitable. Remains of the hardened clay in the porous parts of some of them also the evidence to this.

The pottery falling into the category of “Coarse ceramics” are hand-formed and poorly baked. There are traces of a very fine woven fabric on the inner surface of some pottery fragments found from Leilatepe that relate to this category, which in turn shows the use of woven fabrics in the preparation of such vessels.

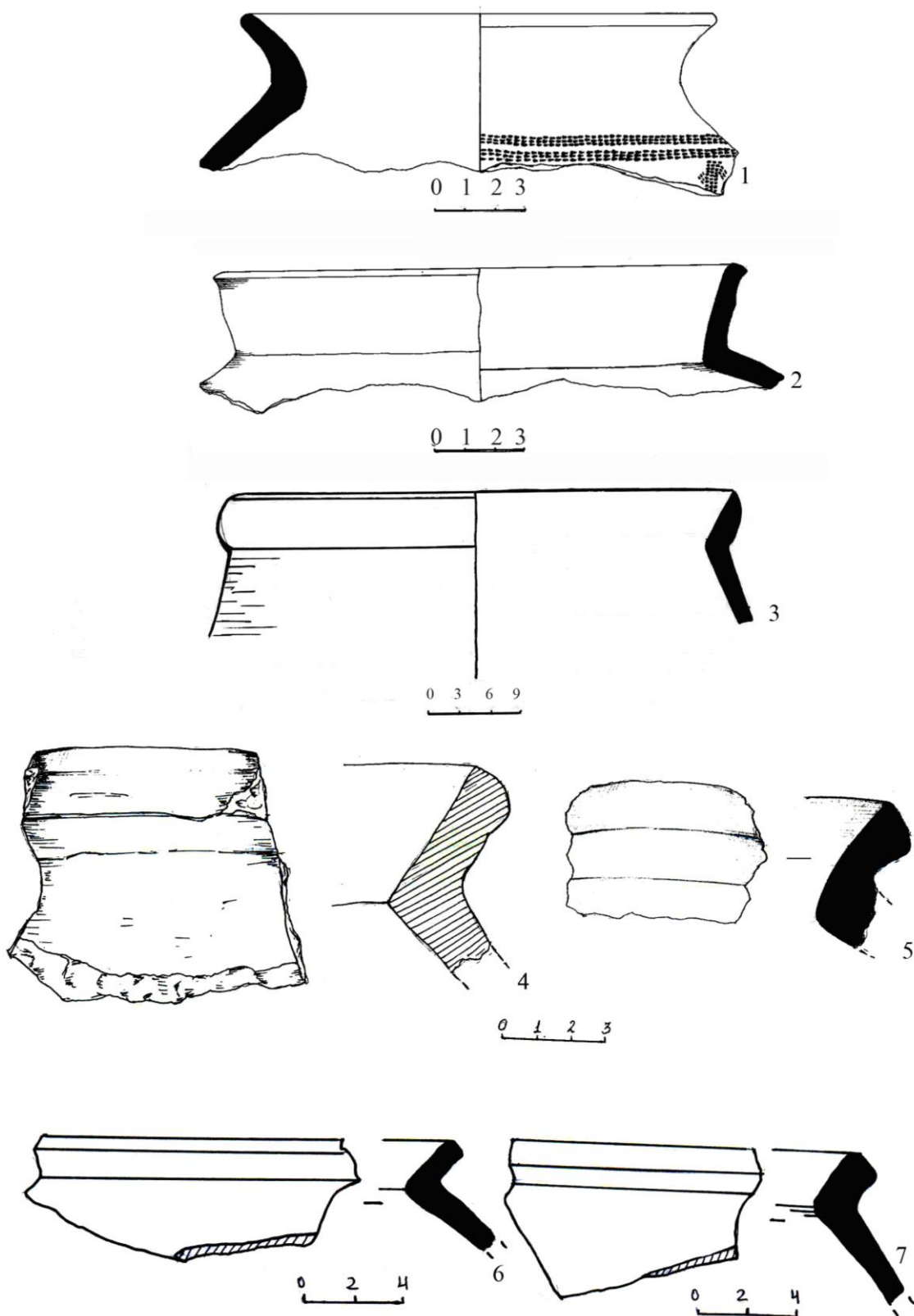
Similar pottery samples were found in Texut. All of these findings show that in the manufacture of Leilatepe culture ceramics the “bag” method had been used.

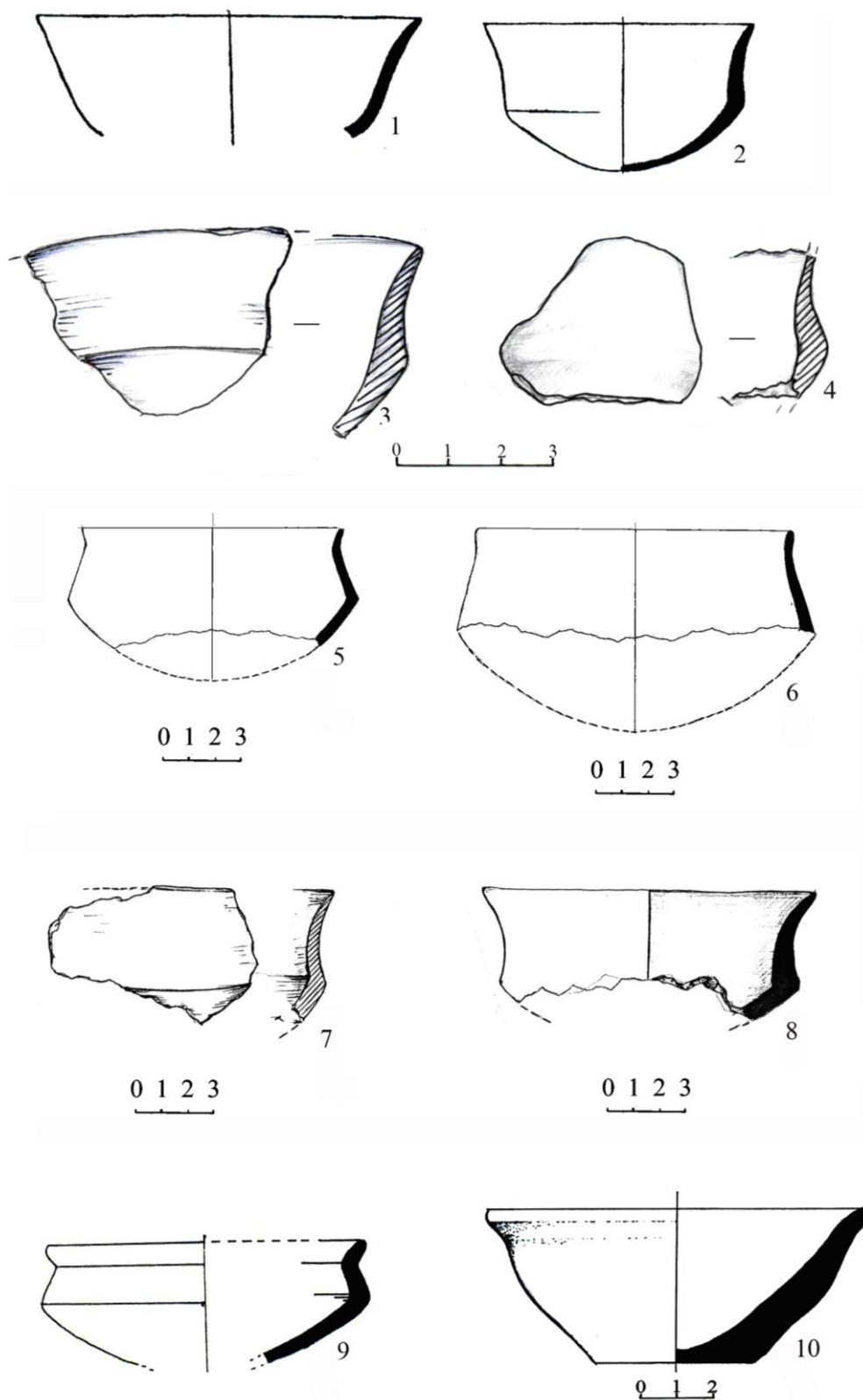
Şəkil 1. Boşqablar. 1,2- Leylatəpə; 3,4 – Böyük Kəsik; 5,6 – Poylu; 7,8 – Qalayeri.

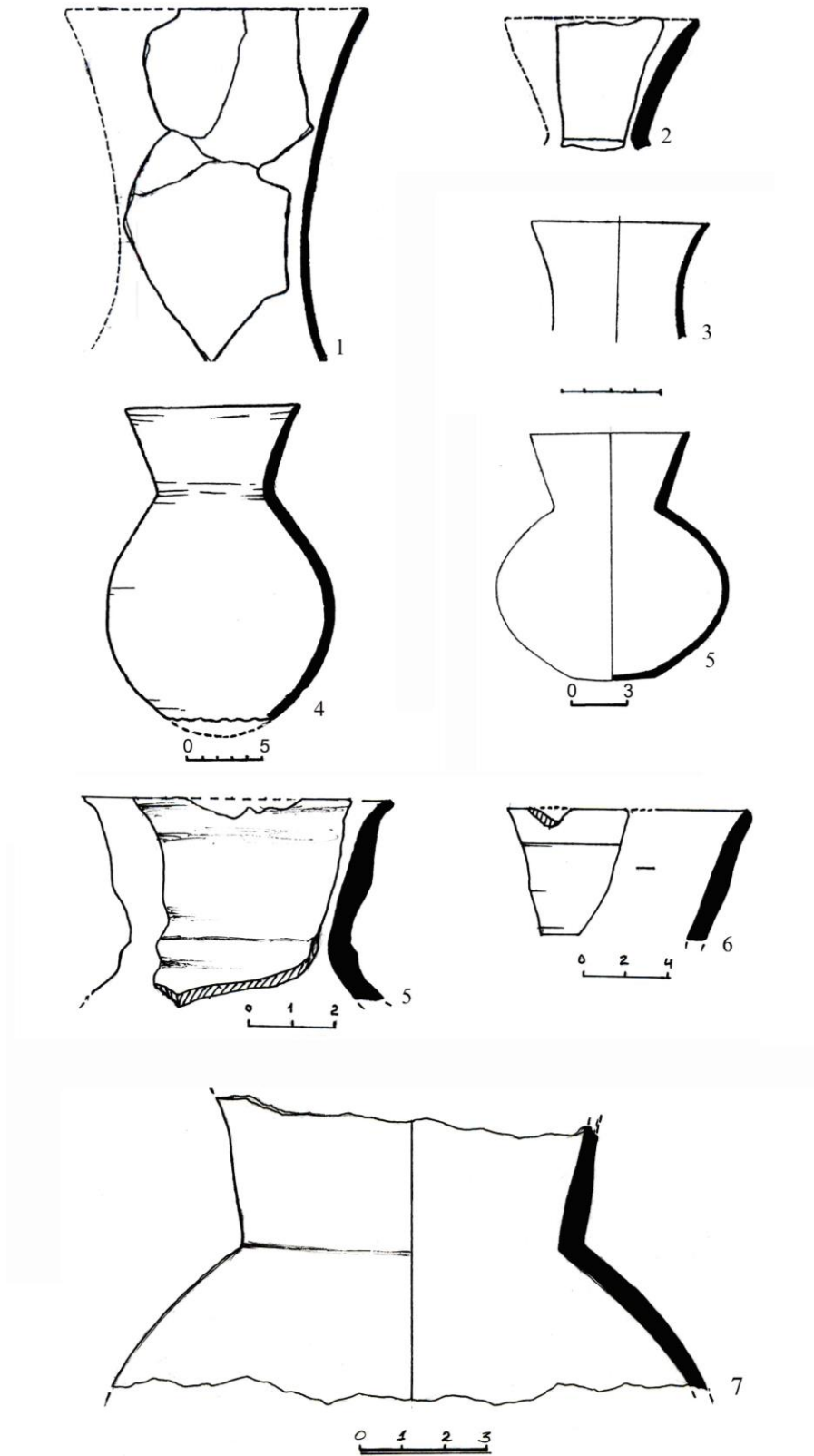
Şəkil 2. Küplər və küpələr. 1,2,3- Böyük Kəsik (küpələr); 4,5,6- Böyük Kəsik (küpələr).

Şəkil 3. Küplər və küpələr. 1,2,3 – Poylu; 4,5 – Selaxan; 6,7 – Qalayeri.

Şəkil 4. Kasalar. 1,2 – Leylatəpə; 3,4 – Böyük Kəsik;
5,6 – Poylu; 7,8 – Selaxan; 9,10 – Qalayeri.

Şəkil 5. Kuzələr. 1,2,3 – Leylatəpə; 4,5 – Böyük Kəsik; 6,7 – Qalayeri; 8 – II Poylu.